MANG‘ITLAR DAVRIDA SHARQIY BUXORO AHOLISINING MILLIY TARKIBI VA DEMOGRAFIK JARAYONLARI TAHLILI

Nusratova Mohinur Asatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Tarix ta'lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Telefon: +998 93 489 21 04

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVIII asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Buxoro amirligi tarkibiga kirgan Sharqiy Buxoro hududining milliy va etnik tarkibi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida Hisor, Ko‘lob, Baljuvon va Darvoz kabi bekliklardagi aholining joylashuv xususiyatlari, o‘zbek urug‘lari (Lokay, Qo‘ng‘irot, Do‘rmon) va tojiklar o‘rtasidagi demografik nisbatlar arxiv materiallari hamda sayyohlarning kundaliklari asosida yoritilgan. Mang‘itlar sulolasi davrida olib borilgan ma’muriy islohotlarning aholi migratsiyasiga ta’siri va etnik integratsiya jarayonlari statistik ma’lumotlar yordamida ko‘rsatib berilgan. Maqolada keltirilgan raqamlar hududning o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy manzarasi naqadar rang-barang bo‘lganligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: Sharqiy Buxoro, Mang‘itlar sulolasi, milliy tarkib, etnik guruhlar, tojiklar, o‘zbek urug‘lari, demografiya, Hisor bekligi, migratsiya.

Аннотация. В данной статье научно анализируется национальный и этнический состав территории Восточной Бухары, входившей в состав Бухарского эмирата во второй половине XVIII – начале XX веков. В ходе исследования на основе архивных материалов и дневников путешественников освещены особенности расселения населения в таких бекствах, как Гиссар, Куляб, Бальджуван и Дарваз, демографические пропорции между узбекскими племенами (Локай, Кунград, Дурман) и таджиками. С помощью статистических данных показано влияние административных реформ, проведенных в период династии Мангытов, на миграцию населения и процессы этнической интеграции. Приведенные в статье цифры

подтверждают, насколько разнообразной была социально-политическая картина региона в тот период.

Ключевые слова:Восточная Бухара, династия Мангытов, национальный состав, этнические группы, таджики, узбекские племена, демография, Гиссарское бекство, миграция.

Abstract. This article scientifically analyzes the national and ethnic composition of the territory of Eastern Bukhara, which was part of the Bukhara Emirate in the second half of the 18th and early 20th centuries. During the study, the settlement characteristics of the population in such beklik (districts) as Hisor, Kulob, Baljuvon, and Darvoz, and the demographic proportions between Uzbek tribes (Lokay, Kungrad, Durman) and Tajiks were highlighted based on archival materials and travelers' diaries. The influence of administrative reforms carried out during the Manghit dynasty on population migration and ethnic integration processes is shown using statistical data. The figures presented in the article confirm how diverse the socio-political landscape of the region was at that time.

Keywords: Eastern Bukhara, Manghit dynasty, national composition, ethnic groups, Tajiks, Uzbek tribes, demography, Hisor beklik, migration.

Kirish. Buxoro amirligi mang‘itlar sulolasi hukmronligi davrida (1753–1920) Markaziy Osiyodagi eng yirik va murakkab ma’muriy tuzilishga ega bo‘lgan davlatlardan biri edi. Amirlikning Sharqiy qismi, ya’ni tarixiy “Sharqiy Buxoro” deb ataluvchi hudud bugungi Janubiy Tojikiston va O‘zbekistonning Surxondaryo viloyati hududlarini o‘z ichiga olgan [1; 12 b]. Bu hudud o‘zining geografik murakkabligi, tog‘li relyefi va turli madaniyatlarning chorrahasida joylashganligi bilan ajralib turardi. Mang‘it amirlari, xususan Amir Shohmurod va Amir Nasrullo davrida ushbu hududlarni markaziy hokimiyatga to‘liq bo‘ysundirish harakatlari aholi tarkibining o‘zgarishiga sabab bo‘ldi.

Sharqiy Buxoro aholisining milliy tarkibi asrlar davomida shakllangan murakkab etnik jarayonlar mahsulidir. Bu yerda qadimdan o‘troq yashab kelayotgan

tojiklar bilan bir qatorda, dashti qipchoqdan ko‘chib kelgan o‘zbek urug‘lari o‘rtasida o‘zaro integratsiya va ba’zan raqobat muhiti mavjud bo‘lgan [4; 45 b]. Mang‘itlar davrida aholining joylashuv xaritasini o‘rganish nafaqat tarixiy, balki bugungi kundagi mintaqaviy demografik barqarorlikni tushunish uchun ham muhimdir. O‘sha davr manbalari, ayniqsa Rossiya imperiyasi tomonidan yuborilgan tadqiqotchilarning asarlari aholi soni va tarkibi haqida qimmatli ma’lumotlarni taqdim etadi.

Mintaqaning etnik qiyofasi asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi qatlamlarga bo‘lingan edi. O‘zbek urug‘lari, xususan Lokay, Qo‘ng‘irot, Do‘rmon, Yuz va Kataganlar asosan daryo vodiylari va tog‘ oldi hududlarida chorvachilik bilan shug‘ullangan bo‘lsa, tojiklar baland tog‘li hududlarda va vohalarda o‘troq dehqonchilik hamda hunarmandchilik bilan mashg‘ul edilar [7; 28 b]. Bu ijtimoiy-iqtisodiy bo‘linish milliy tarkibning hududiy taqsimlanishida asosiy omil bo‘lib xizmat qilgan. Mang‘it amirlari esa o‘z siyosiy tayanchi sifatida ba’zi o‘zbek urug‘larini strategik muhim nuqtalarga ko‘chirib o‘tkazganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya protektoratiga aylangan amirlikda demografik jarayonlar yangi bosqichga chiqdi. Chegaralarning belgilanishi, soliq tizimidagi o‘zgarishlar va harbiy yurishlar natijasida aholining ichki migratsiyasi kuchaydi. Masalan, Hisor va Ko‘lob bekliklari aholisi amirlikning markaziy viloyatlari bilan savdo va madaniy aloqalarni jadallashtirdi [10; 56 b]. Ushbu maqolaning maqsadi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi statistik ma’lumotlar asosida Sharqiy Buxoro aholisining milliy tarkibini tahlil qilish va etnik dinamikani ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, mang‘itlar davridagi etnik jarayonlar bugungi Markaziy Osiyo xalqlarining shakllanish tarixini tushunishda kalit vazifasini o‘taydi. Sharqiy Buxoro misolida milliy o‘zlikni anglash va etnik chegaralarning shakllanishi o‘sha davrning siyosiy irodasi bilan chambarchas

bog‘liq bo‘lgan. Ushbu tahlillar orqali biz o‘tmishdagi ijtimoiy strukturaning hozirgi kungacha saqlanib qolgan asoratlarini va ijobiy natijalarini ko‘rishimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sharqiy Buxoro aholisi tarkibini o‘rganishda XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ushbu hududlarda bo‘lgan rus tadqiqotchilarining asarlari poydevor vazifasini o‘taydi. D.N. Logofetning "Buxoro xonligi Rossiya protektorati ostida" (1911) asarida mintaqaning demografik holati, bekliklar kesimidagi aholi soni va ularning etnik mansubligi haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan [1; 88 b]. Shuningdek, V.I. Masalskiyning Markaziy Osiyo turistik va statistik sharhlari aholining joylashuv xaritasini chizishda muhim manbadir. Sadriddin Ayniyning xotiralari esa mahalliy aholining ijtimoiy hayoti va o‘zaro etnik munosabatlarini ichkaridan ko‘rsatib beruvchi badiiy-tarixiy manba hisoblanadi.

Zamonaviy o‘zbek va tojik tarixshunosligida ham ushbu mavzu keng yoritilgan. B.X. Karmisheva o‘zining fundamental tadqiqotlarida Markaziy Osiyoning janubiy hududlaridagi o‘zbek urug‘lari va tojiklar o‘rtasidagi etnik aloqalarni antropologik va statistik jihatdan tahlil qilgan [4; 112 b]. O.A. Suxareva esa Buxoro shahri va uning atrofidagi aholi tarkibini o‘rganish orqali Sharqiy Buxorodan ko‘chib kelganlar ulushini aniqlagan. Bugungi kunda tarixchi olimlar E. Qobilov va F. Ochilovlarning tadqiqotlarida Sharqiy Buxoro bekliklarining ma’muriy-hududiy tuzilishi va aholining ijtimoiy-huquqiy holati yangi arxiv hujjatlari asosida ochib berilmoqda.

Metodologiya. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metoddan keng foydalanildi. XIX asrning turli o‘n yilliklarida o‘tkazilgan aholi ro‘yxatlari va statistik hisobotlar o‘zaro solishtirilib, aholi sonidagi o‘zgarishlar dinamikasi aniqlandi. Ayniqsa, Rossiya harbiy ekspeditsiyalari tomonidan to‘plangan ma’lumotlar bilan Buxoro amirligining zakot va soliq daftarlaridagi raqamlar o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilindi [12; 44 b]. Bu metod hududiy o‘zgarishlarni va migratsiya oqimlarini real vaqt rejimida kuzatish imkonini berdi.

Etnografik tahlil metodi orqali o‘zbek urug‘larining joylashuv areallari va ularning yashash tarziga ko‘ra etnik o‘zgarishlari o‘rganildi. Dashti qipchoq o‘zbeklarining Sharqiy Buxoroning tog‘li hududlariga moslashishi va mahalliy tojik aholisi bilan madaniy almashinuvi jarayonlari madaniy-antropologik nuqtai nazardan baholandi. Bu uslub urug‘-aymoqchilik tizimining aholi tarkibidagi rolini tushunishga yordam berdi.

Statistik metod yordamida bekliklar bo‘yicha aholining foiz ko‘rsatkichlari ishlab chiqildi. Hisor, Ko‘lob va Baljuvon bekliklaridagi aholi zichligi va milliy guruhlar ulushi matematik tahlil qilinib, umumiy jadval ko‘rinishiga keltirildi. Tadqiqotda foydalanilgan raqamlar o‘sha davrning ijtimoiy-iqtisodiy manzarasi naqadar rang-barang bo‘lganini raqamlar tilida isbotlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natija. XIX asr oxiridagi Sharqiy Buxoro o‘ziga xos "etnik mozaika"ni eslatardi. Mintaqaning eng yirik ma’muriy birligi bo‘lgan Hisor bekligida aholining asosiy qismini tojiklar tashkil etgan bo‘lsa-da, siyosiy va harbiy sohada o‘zbek urug‘larining o‘rni beqiyos edi. Ma’lumotlarga ko‘ra, Hisor vodiysining tekislik qismlarida o‘zbeklarning Lokay, Do‘rmon va Qo‘ng‘irot urug‘lari zich joylashgan bo‘lib, ular amir qo‘shinining asosiy qismini tashkil qilgan [14; 67 b]. Bu holat hududning ijtimoiy ierarxiyasida etnik omilning naqadar kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi.

Sharqiy Buxoro bekliklaridagi demografik holatni tahlil qilish uchun quyidagi statistik ko‘rsatkichlarga murojaat qilamiz. Ushbu raqamlar XIX asrning 80-90-yillaridagi hisobotlar asosida shakllantirilgan.

1-jadval

Sharqiy Buxoro bekliklaridagi asosiy etnik guruhlar ulushi (taxminiy foizlarda)

Beklik nomi	**Tojiklar (%)**	**O‘zbeklar (%)**	**Boshqalar (%)**	**Aholi zichligi**
Hisor	65	30	5	Yuqori
Ko‘lob	70	25	5	O‘rtacha

Baljuvon	55	40	5	Past
Sherobod	25	65	10	Yuqori
Darvoz	95	2	3	Juda past

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, baland tog‘li hududlarda (Darvoz, Ko‘lob) tojiklar mutloq ko‘pchilikni tashkil etgan bo‘lsa, janubiy va voha bekliklarida (Sherobod, Denov) o‘zbek urug‘larining ulushi yuqori bo‘lgan. Bu holat tabiiy-geografik sharoit bilan bevosita bog‘liq: o‘zbek urug‘lari keng yaylovlar va suvli vodiylarni afzal ko‘rishgan.

Etnik guruhlarning yashash tarzi ularning kiyinishi, urf-odatlari va hatto uy-joy qurilishida ham yaqqol namoyon bo‘lgan. Quyidagi rasmda o‘sha davr aholisining vizual ko‘rinishi aks etgan.

Aholi tarkibidagi "boshqalar" toifasiga asosan arablar, turkmanlar, qirg‘izlar va kam sonli yahudiylar kirgan. Arablar asosan Ko‘lob va Qabadiyon hududlarida yashab, chorvachilik (asosan qorako‘l qo‘ylari) bilan shug‘ullanganlar [5; 92 b]. Qirg‘izlar esa Pomir bilan chegaradosh hududlarda mavsumiy ravishda ko‘chib yurishgan. Mang‘itlar hukmronligining so‘nggi yillarida ushbu etnik guruhlar o‘rtasidagi chegaralar tobora shaffoflashib, madaniy yaqinlashuv jarayoni kuchayganini kuzatish mumkin.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mang‘itlar davrida Sharqiy Buxoro aholisining milliy tarkibi faqatgina statik holatda bo‘lmagan. Aksincha, u doimiy harakatda va o‘zgarishda edi. Mang‘it amirlari mintaqadagi siyosiy barqarorlikni ta’minlash uchun ma’lum bir urug‘larni (masalan, Qo‘ng‘irotlarni) isyonkor bekliklar hududiga ataylab joylashtirganlar [9; 134 b]. Bu esa o‘z navbatida demografik balansning o‘zgarishiga olib kelgan. Bunday siyosat bir tomondan hududning markazlashuviga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan etnik ziddiyatlarning shakllanishiga ham zamin yaratgan.

Shuningdek, iqtisodiy omillar ham aholi tarkibiga ta’sir ko‘rsatgan. XIX asr oxirida paxtachilik va ipakchilikning rivojlanishi tekislikdagi o‘zbeklar va tog‘dagi

tojiklarning o‘zaro savdo aloqalarini kuchaytirdi. Bu jarayon etnik guruhlar o‘rtasidagi tillarning o‘zaro kirib borishiga (bilingvizm) sabab bo‘ldi. Masalan, savdo-sotiq markazlarida o‘zbek va tojik tillari baravar qo‘llanilgan [11; 77 b]. Bu esa mintaqadagi milliy tarkibning nafaqat etnik, balki lingvistik jihatdan ham murakkablashganini anglatadi.

XIX asr oxirida Rossiya imperiyasining mintaqaga kirib kelishi bilan statistik hisob-kitoblar aniqlashdi. Biroq, ko‘plab rus manbalari aholini "sartlar", "tojiklar" va "o‘zbeklar" deb tasniflashda ko‘pincha chalkashliklarga yo‘l qo‘ygan. Bizning tahlilimiz shuni ko‘rsatadiki, o‘sha davrda "o‘zbek" atamasi ko‘proq urug‘-aymoq mansubligini bildirsa, "tojik" atamasi o‘troq, forsiyzabon aholini anglatgan. Bu tushunchalar bugungi kundagi milliy identifikatsiyadan biroz farq qiladi va tadqiqotchilardan ehtiyotkorlikni talab etadi.

Xulosa. Mang‘itlar davrida Sharqiy Buxoro aholisining milliy tarkibi bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, mintaqa aholisi o‘zining etnik xilma-xilligi bilan ajralib turgan va bu xilma-xillik geografik sharoitlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Tojiklar asosan tog‘li tumanlarda o‘troq hayot kechirgan bo‘lsa, o‘zbek urug‘lari chorvachilik va dehqonchilik uyg‘unlashgan vodiylarda joylashgan. Ikkinchidan, mang‘it amirlarining ma’muriy siyosati natijasida aholining ichki migratsiyasi va strategik joylashuvi amalga oshirilgan, bu esa hududiy etnik balansni shakllantirgan.

Statistik ma’lumotlar shuni tasdiqlaydiki, XIX asr oxiriga kelib Sharqiy Buxoro aholisi soni o‘sib borgan va bu o‘sish asosan tabiiy ko‘payish hamda ichki tinchlikning nisbatan ta’minlanishi hisobiga bo‘lgan. Etnik guruhlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar integratsiya jarayonlarini jadallashtirib, mintaqada o‘ziga xos madaniy qatlamni yuzaga keltirgan. Ushbu tarixiy tajriba bugungi kunda Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasidagi do‘stlik va hamkorlik aloqalarini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Milliy tarkibning tarixiy ildizlarini

o‘rganish mintaqaviy xavfsizlik va demografik siyosatni to‘g‘ri yuritish uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Logofet D.N. Buxoro xonligi Rossiya protektorati ostida. – Sankt-Peterburg, 1911.
2. Masalskiy V.I. Turkiston o‘lkasi. – Sankt-Peterburg, 1913.
3. Ayniy S. Esdaliklar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1985.
4. Karmisheva B.X. Markaziy Osiyoning janubiy hududlari aholisining etnik tarkibi. – Moskva: Nauka, 1976.
5. Suxareva O.A. Buxoro XIX-XX asr boshlarida. – Moskva: Nauka, 1966.
6. Ergashev B. Buxoro amirligi tarixi: ijtimoiy va siyosiy tahlil. – Toshkent: Fan, 2010.
7. Khidoyatov G.A. Markaziy Osiyo tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2004.
8. Gafurov B.G. Tojiklar. – Dushanbe: Irfon, 1989.
9. Pirumshoev H. Sharqiy Buxoro tarixi masalalari. – Dushanbe: Donish, 2012.
10. Qobilov E. Sharqiy Buxoro tarixi (o‘quv qo‘llanma). – Toshkent, 2021.
11. Ochilov F. Surxon vohasi bekliklaridagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar. – Toshkent, 2008.
12. Turaeva G.B. Buxoro aholisi statistikasi (XIX asr oxiri). // American Journal of Social and Humanitarian Research, 2022.
13. Ziyo Azamat. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2001.
14. Ahmedov B. O‘zbek urug‘lari tarixi. – Toshkent, 1995.
15. Nabiev R.N. XIX asr Buxoro amirligi demografiyasi. – Toshkent: Fan, 1970.